

Ember, természet és az új történet szemlélet

Merre folyjanak a folyók? Mire való a víz?

A jelenben végbemenő változások irányítják a figyelmet a múltban eddig mellékesnek tartott tényezőkre. Kétségtelen, sokunk gondolkodásában az elmúlt két évtized környezetpusztító ipari fejlődése, az „atomkorszak kiteljesedése” felkeltette az igényt: újragondolni az egész emberiség történelmét immáron az ember és természet együttesének, az együttélés mindenkori lehetőségének szempontjából. Az újragondolás erősen jelenérzékeny: a leggyökeresebb kritikát éppen az utóbbi néhány évtized technikai fejlődésével szemben hívja ki. Pontosabban: azzal a társadalmi gyakorlattal szemben, amelyik természetre, emberre való odafigyelés és biztosítékok nyújtása nélkül élt és él a természeti kincsekkel. Az is kétségtelen: az átalakulás, ami a Szovjetunióban 1985-ben felgyorsult, immáron nemcsak a szűk értelmiségi réteg gondolkodásában, de a politikacsinálók gondolkodásában is teljesen új megvilágításba helyezte az addig a politikai adminisztráció perifériáján tartott tematikát, ember és környezetének viszonyát. S kezdte új megvilágításba helyezni visszamenőleg az elmúlt évtizedeket is. Tehát a történelmet is. 1985 áprilisában, majd júniusában az SZKP KB plénumai foglalkoztak a tudományos-technikai fejlődéssel: de most már nem egyedül a tervmutatók emelésének, hanem természet–ember–technika viszonyának kérdésével is. Úgy gondoljuk: sem itthon, sem külföldön nem eléggé figyelemre méltatott történelmi lépése volt ez a „tegnap”-nak...

Az új szemlélet formálódását a napi politikában feltűnő akciósorozat mutatta: 1985. október–decemberben – érezhetően „felülről támogatott” – vita a sajtóban. A téma: a vízgazdálkodás terén mutatkozó rablógazdálkodás. A nyitány: a Litteratur-naja Gazeta 1985. október 2-án terjedelmes nyílt levelet közöl Sz. Zaligin író tollából N. Vasziljevhez, a Szovjetunió vízgazdálkodási és talajjavítási miniszteréhez. Kérdései: vajon helyes-e, hogy a szocialista gazdálkodásban nincs ára a víznek, aminek következtében a különböző termelőszövetkezetek csak az öntözéssel való termőföldjavítást erőltetik, pazarló módon a szükségesnél sokkal nagyobb vízmennyiséget locsolnak a földekre. Így egyrészt óriási a vízvesztés, másrészt ez a földterületek elszikesítéséhez vezet; ugyanakkor a folyók és vizek mesterséges terelgetésével, vízhozamuk változtatásával, a természet eredeti vízgazdálkodási egyensúlyának megbontásával felborítják a természet egész ökológiai egyensúlyát.

A levél szinte jeladásszerűen szabadította fel a Szovjetunióban az utóbbi években lappangó, de nyílt formában a felszínre nem engedett környezetvédelmi aggályokat.

Aki figyelő szemmel követi a Szovjetunió történelmét, tudja: az 1930-as évek végétől folyó hatalmas természetátalakító munkák a társadalom különböző rétegeiben ellenkezéseket váltottak ki. Immáron évtizedek óta Szovjetunió-szerre ismert, hogy a csatorna-építések következtében visszafordíthatatlanul megkezdődött az Aral-tó kiszáradása, hogy a Szevan-tó megcsapolásával egész Örményország vízkészlete került veszélybe, hogy az Ob folyó erőművekre és víztározókra fogása környezetpusztulást, sőt országnyi területek csapadékegyensúlyának megbomlását váltotta ki. A politikai vezetés azonban – eredményekre törekedve – a nagy beruházások valós energiaszükségleteit, a mezőgazdaságilag gyengébb területek öntözési igényeit támogatta. „Pokorényie prirodü” (a természet leigázása) – ez volt az egyik legismertebb jelszó az 1945 utáni szovjet vezetés iparpolitikájában.

1985. november 3-án az Izvesztyija megszólaltatta az ismert szibériai író, V. Rasputyint. Szenvedélyes, korábban szocialista országban nyomdafestékhez nem jutható, türelmetlen mondatok: „Válaszoljon nekem és földijeimnek az energiaügyi, erdőgazdálkodási miniszter, az állami tervhivatal: milyen jövedelmük van a természeti kincseinket?” „Kik tervezték Bratszk városát ilyen kényelmetlenül?” „Ki volt az, aki ebben a városban az ipari üzemeknek olyan csokrárt gyűjtötte össze, hogy körös-körül száz versztányira sorvad a tajga? Ki változtatta a szépséges Vihorevka folyócskát a faipari komplexum szennyvízcsatornájává?” „A természeti kincsekkel kapcsolatos elképzelések változnak. Tegnap az arany és a prém számított annak, ma az aragnál is drágább a kőolaj és a szén, holnap... sőt már nem is holnap, hanem ma (ebben az értelemben a világ már belépett a holnapba) mindennél fontosabb az édesvíz.” „...én az olyan meghódítást ellenzem, amely gyakorlatban esztelen leigázással járul.” „Nem hazafinak lenni illetlen dolog. A hazafiság azonban munkával összefüggő, cselekedeteket követelő fogalom. De vajon minden

Széljegyzetek

I. A politikai célrendszerekről

1972. Egy év az NSZK-ban, egy Rajna menti városban. Nagy élmények: 1. a nagy munkaterv-szervezetet mozgató, működő, mindennapok használati tárgyain érzékelhető *technikai civilizáció*; 2. találkozás a baloldali európai értelmiségnek újra hitet adó szociáldemokrata mozgalommal, a *választási harccal*, éjszakába nyúló, valós vitájú gyűlésekkel, W. Brandt arcképének éjszakai ragasztása választási plakátokon; 3. az Európa keleti feléből jött növendék-történész rácsodálkozása a *halott vízű Rajnára*. Ottani barátainknak sem tűnt fel ez utóbbi, megszokták. Ugyanúgy, mint a technikai civilizációt, a politika azonoságát a vitákkal, választási harcokkal. – De vajon szükséges-e mindezek összefonódása? Vajon a politika célja valóban csupán az egyvagy többpártrendszer működtetése és a polgárok életkörülményeiben a gazdagodás biztosítása lehet? Kell, hogy ez legyen?

Milyen történelmi út vezetett ide? Szükségszerű ez az irány? S ha nem, hol véttünk el?

• *A polgári-nemzeti államrendszer* – a 17–19. század terméke – nagy vívmány a kor embere előtt: a hűbéri államszerveződéssel szemben az *állam polgárainak gazdagodását*, életfeltételeit újratermelésének biztosítását ígérte. És egy részük számára meg is valósította. Megteremtette „nemzeti szinten” a politikai nyilvánosságot: *képviselőket ígért* és adott az egyéni és csoportérdekeknek, egy parlamentáris fórumon beleszólást közösségi dolgainak irányításába. Az új társadalmi erő, az értelmiségi középosztály, a nemzeti államban a politikai-igazgatási adminisztrációt, a kulturális felemelkedést és a gazdaság működését biztosítja. Amikor e réteg – immáron anyanyelven – könyvekben, tanterveiben, jogalkotásban, választási gyűléseken a társadalmi élet céljáról beszélt, az új intézmények, kormányok, politikai pártok tevékenységét azon mérte: mennyire biztosítják az állam polgárai számára az érdekképviseletet, a véglegesnek hitt célok: a gazdagság megszerzését, örökösödést, biztonságos érintkezést postán, utazásban stb. – A 19. század európai *politizálásának* élménye és szinte *öncélja* ez.

•• A 20. század változást hoz. A technikai-ipari fejlődés szülte a tömegesség. Kultúrában, eszközhasználatban és a politikában is: az ipari és mezőgazdasági bérmunkások és a parasztek megjelenése a társadalmi mozgalmakban. Politikai tényezőkké lesznek a parlament mellett az utca, a pártokon kívülre szorult spontán tömegjelenségek. *A politizálás céljai közé bekerültek* a mindennapi munkafolyamatot végző társadalmi rétegek érdekei, elsősorban mint *szociális szempontok*.

A politika célrendszere még időtállóan látszik: az állam ígéri: „szociálpolitika” révén kiterjeszti a gondoskodást a társadalom egészére. A pártok politikai intézményrendszere kibővült az osztály- és réteg-érdekképviseletekkel (szakszervezet). Mai szemmel nézve: a társadalom egész munkaszervezetében felmerülő problémákat ekkor még a nemzeti állam s annak párt-, parlamentáris politikája meg tudja fogalmazni.

••• A 20. század második felére az automatizálás, az elektronika, majd az atom új típusú termelészerkezetet, új típusú társadalmat szült: az ipari társadalmat. (A történeti irodalom az 1929–1933. évi gazdasági válság utáni fejlődésből eredezteti az új jelenségsorozatot.) Kibontakozását a II. világháború és az utána kialakult világhatalmi rendszerek hozták. Jellemzője: az állami biztonságot ígérő fegyverkezés és a technikai struktúrák mindenek elé helyezése.

A másik jelenség: az „ipari rendszer” működése – rejtett csatornák milliói – összekötődik a politikai államhatalom működésével. Ismert összefüggések: az ipar számára a szakképzett munkaerőt az állami támogatású iskolák képzik; az adópolitika a kormányzati politika egyik legfontosabb része, mivel alapvetően ösztönözheti vagy hátráltathatja a vállalkozó kedvet adott termékek előállítására; azaz a termelészféra szükségszerűen meg akarja határozni az adó- és kormányzati politikát.

A modern ipari rendszer szolgálni látszik az újkori társadalmak polgárainak évszázados célját: a jobb anyagi életkörülményeket (lakás, világítás, élelmiszer-ellátás stb.), egy szem- és értelemtárgító technikai szuperkulturát (közlekedés, tömegkommunikáció stb.) és az új tömeges életérzést, a kényelmet. Természetes, hogy ez az ipari rendszer „azonosítja magát a társadalom céljaival”. Szociológusok, történészek úgy látják: az 1930-as évektől az ipari, technikai, katonai struktúrák fokozatosan az állam és a társadalom fölébe kerekedtek.

A két új – az állami politika központjába emelt – cél, a fegyverező és az ipari tömegcikk-fogyasztó társadalom azonban eddig nem ismert félelmet, majd pedig valós veszélyt hoz a társadalmak elé: a környezetpusztulást. Ismert veszélyek: a földgolyó biológiai egyensúlyának megbomlása, az alapvető természeti eszközöknek, a víznek, földnek elhasználódása és tönkretétele, és ezután az emberi életkörülmények alapjainak – táplálkozásnak, levegőnek – teljes tönkretétele. És erről már nem beszéltek az ipari rendszerek hívei. A különböző politikai világrendszerekben gondolkodó katonai-politikai apparátusok sem beszéltek arról: az emberi lét került veszélybe, függetlenül most már osztály-, nemzeti hovatarozástól, és függetlenül attól: a történelmi fejlődés az egy- vagy többpártrendszer, az elnöki vagy tanácsi rendszer elvét hozta-e gyakorlatba. Mindennek kiteljesedése a fejlett ipari társadalmakban az 1970-es évek közepére tehető.

•••• 1922, majd 1945–48 után a világ keleti felén létrejött szocialista világrendszer elsődleges célkitűzésként hirdette: a társadalom egésze anyagi jólétének biztosítása a célja. Mégpedig a hagyományos nemzeti-állami „recept” alapján: állami eszközökkel. A realitás – erről a propagandisztikus történetírás innen és túl rendre megfélemlítkeznek –: ezek az államok Európá szegényebb felén jöttek lére, társadalmi szokásrendszerükben, kultúráltságukban a Nyugathoz képest „visszamaradt” területeken. Ezen elmaradottság behozásának programja szükségszerűen került az első helyre az állam céljai között. Az utólrési vagy programjában mindegyre háttérbe szorult a természeti (sőt emberi) körülmények tekintet-

cselekedet, amelyet állítólag az ország nevében hajtanak végre, hasznos az országnak? Azok, akik megsemmisítették a »fejlesztésre nem érdemes« falut, szintén hazafisággal takaróztak. Csakhogy ez visszajára fordított hazafiság. Éppen abban mutatkozik meg a hazafiság mélysége és kultúrája, hogy a hatalommal és erővel felruházott ember, éppúgy, mint az utasításokat végrehajtó ember, szülőföldje hasznához viszonyítja cselekedeteit. Nemcsak a mai haszonhoz, amely holnap szerencsétlenségbe fordulhat.” „A főhatósági titokzatoskodással mindig is az álhazafiak, konjunkturalovagok és középszerű szakemberek takaróztak. Tegnap talán még belefért az életünkbe, de ma már más idők járnak. Most a jobb akarásának idejét, a nyílt értékelések és a konkrét tettek, és nem az ígéretések, bizonygatások és tömjénezések korát éljük.” „Az ökológia problémái természetesen nem külön léteznek, gazdasági, erkölcsi problémáinkkal azonos súlyúak. És nem külön, hanem ezekkel együtt kell megoldani őket... E munka elengedhetetlen feltétele kell hogy legyen a nyilvánosság, amelynek, hogy érvényre jutott, valamennyien úgy örülünk.”

December 4-én ismét a Lityerturnaja Gazetában, szenvedélyes hangú tudósítás jelent meg az Örményország vízgazdálkodásának bázisát képező Szevan-tó pusztulásáról. A cikk most már kutatja az elmúlt évtizedek politikájához vezető történelmi utakat is. (Tegyük hozzá: ekkor már az új szovjet gazdaságpolitika exponensei interjúban beszélnek a személyi kultusz máig megmaradt megalomániájáról, vagyis arról, hogy mind az iparban, mind a természetátalakításban a hatalmas, látványos vállalkozásokat helyezték előtérbe, s ezzel az állandó politikai sikerességet kívánták a nép előtt demonstrálni.) Az újságíró most feltárja: a Szevan-tó megcsapolásának terve saját korának gyermeke volt. A dokumentumokból kiderült: az 1940-es évek „nagy természettudósa”, I. Jegiazarov akadémikus a természet leigázásának bővületében „rájött arra, hogy a Szevan-tóba több víz kerül, mint amennyi szükséges”, hiszen a tó vizének nagy része elpárolog és ennek semmi haszna nincs. Csatornákat ásattak, kezdtek leengedni a 2000 méter magasan fekvő tó vizét (csak egy részét hasznosítva öntözésre és energiatermelésre). A cél: a vízfelület csökkentésével – amit a vízszint 50 méteres leszállításával kívántak elérni – a párolgás is kisebb legyen. Az 1950-es évek végén (a hruscsovi korszakban vagyunk) világosan felfedték a terv abszurd voltát. A már bekevertett 18 méteres csökkenés pótlására a hegyeken át egy másik folyót, az Arpát terelték a Szevan-tóba (1964–1981 között), gránitcsúcsokat törve át 48 km távon. Azonban így is csak 6 méterrel sikerült máig a vízszintet növelni, amely a régi ökológiai egyensúly helyreállításához kevés. A tó „hasznosítása motoros vízi járművek” közlekedtetésére és a környék szennyvizének ideáramlása a legértékesebb halfajták kipusztításához, a tó állagának tönkremeneteléhez (algásodáshoz), a környék klímájának megváltozásához vezetett.

Az OSZSZK írószövetségének decemberi kongresszusán a támadás az „évszázad tervének” nevezett folyóeltérítések ellen irányult. A Bajkál–Amur vasútvonal (BAM) építését követő nagy építkezés célja: az északra folyó bővizű szovjet-ázsiai folyókat megfordítani és a mezőgazdasági termelésre alkalmas éghajlatú délorosz, illetve közép-ázsiai vidékekre irányítani. Ahol viszont köztudomásúan kevés a víz.

A vízlépcsők után most következnek a folyóeltérítések – hangzott el a kongresszuson. Elveszik a folyók vízhozamának egy részét, ami felborítja a vízrendszerek egyensúlyát. „Amikor átalakítjuk a természetet, az embert mintegy kivonjuk ebből a természetből...” „A mérnökök ezt nem fogják fel... ők kizárólag a műszaki jellegű feladatot oldják meg.” „Ha a technikába nem építünk be humanizmust és humán ismereteket..., akkor bizonyára vereség vár ránk.”

December 20-án a Szovjetszkaja Rosszija hasábjain M. Lemesev közgazdász támadta meg a nagy tervet. A lap megírja: a tervről még 1985 februárjában is dicsézőleg, optimistán nyilatkozott a Lenin-renddel kitüntetett Sumakov akadémikus. A cikk most megvádolja őt: nem a valóságnak megfelelő számokat hozott fel állításának bizonyítására. Kétségbe vonja a terveket kialakító agrár-műszaki-hidrológiai szakemberek terveinek (egy második Volga–Don-csatorna építése) célszerűségét. – Kritika a műszaki-tudományos vezetés ellen: „Ahelyett, hogy rendet teremtenénk, a Szovjetunió vízgazdálkodási minisztériuma és annak intézetei javaslatot tettek az évszázad tervére.” A szibériai folyók vizének egy részét Közép-Ázsiába, az északi folyókat Dél-Oroszországba, a Dunáét a Dnyeper medencéjébe irányítanák. – Kritika a bürokratikus ellenérző rendszerről: a szakértő bizottságokon – úgymond – „átfúrják magukat” ezek a tervék. Egyik oldalon nagyszabású tervék a természetátalakításra, másik oldalon, a mindennapi valóságban: nem tartják be a vetésforgókat, nem élnek a nedvességóvó módszerekkel, erdőtelepítéssel stb. A kritika ellenjavaslata: komplex víz- és nedvességmegőrző rendszereket kell kiépíteni a déli területeken, „gazda módjára bánni” a földdel, takarékoskodni az édesvízzel.

1986. január 3-án a technikai kivitel veszi tűz alá a sajtó (szintén a Szovjetszkaja Rosszija). A víztárolók a legtermékenyebb földeket veszik el, a gátak hatalmas pénzekbe kerülnek. S az újra és újra elhangzó érv: az átalakítás során érintett falvak lakóinak egész életkörnyezetét rombolják szét, történelmi-kulturális emlékegyütteseket.

A megalomániás „évszázad terve” ellen folyó lázadás” mellett a legnagyobb visszhangot a Bajkálról folyó régi vita újralobbanása hozza. A vita lényege: Eurázsia legnagyobb

édesvíztartalékát a partjára és a szibériai erdők fájának feldolgozására épített cellulózugyár szennyezi, s már „nem iható a vize”. Eddig a mérnökök és a tervhivatalok győztek, mondván: gazdaságilag nélkülözhetetlen a gyár, az újabb és újabb tisztítóberendezések megszüntetik a szennyezést. Most fordult a kocka: az ismert környezetvédő, V. Raszputyin író „főszereplésével” filmet készítenek a Bajkálról, az Izvesztyija (1986. február 17.) öles cikket közöl a „Bajkál veszélyeztetettségéről”. Mind a film, mind a politikai napilap riportjának kicsengése ugyanaz: a gazdasági haszon ma nem éri meg a perspektivikus természet-tönkretétel lehetőségét. (Csak tájékoztatásul, ma már ez is történelem: 1986 folyamán, a sajtóvita után néhány hónappal máris határozatot hoznak a cellulózmű leállításáról. Történelmileg nézve a reagálás-gyorsaságot: ez is a Gorbacsov-féle politikai módszerek tartozéka.)

A földgazdálkodás-vízgazdálkodás összefüggéséről még 1985. december 26-án a Komszomolszkaja Pravda közli a V. Kovda akadémikussal (a Talajtani Társaság elnöke) készített interjút. Ez most már nemcsak a műszaki tudományok, politikai vezetés elleni kritika, hanem társadalomkritika is: a mezőgazdaságban a beruházások visszatérülése évről évre gyengül, amelynek egyik oka, hogy „a hazai talajok termőképessége csaknem felére esett vissza”. A talajvédelmen csak „lecsapolást és öntözést” értenek. „A földművelési kultúra alacsony színvonala, amelyet öntözéssel pótolnak, igen sokba kerül az államnak.” A mezőkön a nehezen bomló ásványi műtrágyák öntözéssel, esővízzel a folyókba kerülnek, onnan a vízzel, halakkal az állatok és a mi szervezetünkbe. Szerves trágyát viszont kevés helyen használnak. Megfeledekünk – mondja –: mindez elsősorban biológia és csak utána technológia. Az emberek közömbösek, „a fiatal földművelőből hiányzik a felelősségérzet a föld iránt”, hiányzik az anyagi, erkölcsi érdekeltség, a szovhoz-igazgatók cserélődnek, gyártják a hamis kimutatásokat. „Minden információ hivatali és ezért nem hiteles.” Nincs tárgyilagosság.

A felzúgó kritikában az elmúlt évtizedek politikájának exponensei – az egyetlen, válaszra nyilvánosan felszólított vízgazdálkodási miniszteren kívül – nyíltan alig szólaltak meg. Talán ez is sajátja a „radikális reform” korának? Az ellenszempontok csupán egy-egy konkrét üzem esetében (pl. bajkái cellulózmű) kaptak hangot.

N. Vasziljev vízgazdálkodási miniszter Zaliginnek adott válasza – még az 1985. december 18-i Lityerturnaja Gazetában – azt mondja: Zaligin helytelenül választotta címzettjének a vízgazdálkodási minisztert, mivel nem a minisztérium fogyasztja a vizet, hanem a kolhozok és a szovhozok használják azt öntözés céljára, vagyis a rossz felhasználásért (talajszikesedés, egyéb környezetártalom) a felelősség őket terheli. Az az észrevétel, miszerint a vízzel való pazarlás oka, hogy a víz ingyen van, nem helyes. Ez a mezőgazdaságnak nyújtott kedvezmény (az ipari vállalatok ui. fizetnek a vízért) része a Szovjetunióban lévő kétféle árrendszernek, s ezzel támogatni tud ágazatokat. Ha beszámolnák a termékek önköltségi árába a víz értékét is, ez felborítaná a Szovjetunióban uralkodó árképzési mechanizmusokat és azt „az áru-pénz viszonyt”, amely „hagyományos kialakult”, mely mögött „a szocializmus objektíve érvényes gazdasági törvényei állanak”. Az egy hektárra jutó kilocsolt vízmennyiség valóban magas, de az a víz, ami elszívárog vagy fölöslegesen kerül a földekre, nem vész el, mondja a miniszter, mert ez felszíni és föld alatti utakon ismét visszakerül a vízgyűjtő rendszerbe. A technológiai vízvesztés felszámolása több pénzbe kerülne, mint amennyi kár az elszívárgással keletkezik. „Hiányosságok és problémák természetesen vannak, és a minisztérium kész folytatni a megbeszélést.” Ezután néhány mondat arról, hogy a talajjavító munkája „bonyolult és tiszteletre méltó”, s hogy a Szovjetunió Elnöki Tanácsa a múlt évben „A Szovjetunió érdemes talajjavítója” címet alapította, és hogy irodalmi pályázatot is írtak ki a föld átalakítását, a talajjavítást bemutató alkotások írására.

1986 februárjában ülésezett az SZKP XXVII kongresszusa. Gorbacsov „radikális reform”-ja (ma már ez is történelem: sokirányú várakozások előzték meg) – áttört. A történelmi távlat valószínűleg a jelenleginél jobban értékeli majd azt a mozzanatát: nagy hangsúlyt helyezett a Földön való ésszerű életkörülmények teremtésére, a természeti kincsekkel való ésszerű bánásmódra, az ökológiai problémák megoldására.

A felülről indított politikai reform találkozott az ökológiai egyensúlyt féltők táborával. A kongresszus után nemcsak az aggályok kaptak szabad utat, hanem az elmúlt évtizedek történelmi kritikája is. „A nagy októberi forradalom utáni első évtizedekben gyorsan ki kellett emelni az országot a sok évszázados szegénységből és elmaradottságból, s ennek érdekében minél többet el kellett venni a természetből...” – írja a Komszomolszkaja Pravda (1986. március 22.). I. V. Micsurint idézi, e korszak állandóan citált természettudósát, mint aki megfogalmazta a nyilvánosság számára is ezen „alapelveket”. Ez az elv összhangban állt azzal, hogy a tervekben a mennyiségi mutatók váltak döntővé. Ezzel szakítani kell. Az „erőforrás-takarékos szempontok” legyenek a tervekben az elsődlegesek a mennyiségi szempontokkal szemben. „A minisztériumok érdekei nálunk gyakran eltérnek az egész népgazdaság érdekeitől.” (A példa ismét a Bajkál vize.) – Kritika az állami vízgazdálkodás és a mezőgazdasági vezetés ellen: mindent az öntözéssel kívánnak megoldani, nincs szervezett küzdelem az erózió ellen, nem szorgalmazzák a szerveztrágyázást, a hóvisszatartást stb. A főiskolai oktatásban – az orvosi mellett a

be vétele. És: az a nem szükségszerű mozzanat, hogy ezen terület szocialista államainak intézményrendszere a személyi kultusz jegyében épült ki, még csak fokozta az állami centralizmus mindenhatóságába vetett hitet, előnyben részesítette a nemzeti-állami erőszakszerveket, a katonai potenciákat. Ma még nem figyelünk arra: a sztálini politikai módszerek mögött mennyire húzódott meg – a rendszer lényegéeként – egy nehézipari koncentráltágú ipari-katonai szervezet. Hasonló indítékokkal és kihatásokkal, mint a nyugat-európai és amerikai társadalmakban. Itt erősebb az ideológia: a marxi eszmékből levezetik – mint történelmi szükségszerűséget – a „természet leigázásának” elvét. Generációk gondolkodásában meghatározó alapélmény. Köznapi szinten: mezőgazdaság- és iparirányítók, tervezőmérnökök teszik tönkre környezetünket. Igaz, ma már nem „sztálinista” jelszavakkal.

II. Az eddigi kiütékekről

A polgári ipari állam kritikusainak kérdése: létezik-e egyáltalán politikai erő, amelyik képes lenne az új világtalalkulás szempontjait, a környezetvédelem érdekeit az ipari anyagi érdekeltség elé emelni? És beemlíti azt a politika célrendszerébe? A hagyományos nemzeti-állami adminisztrációk felett e téren is eljárt az idő. A korábbi célok elérhetőek voltak nemzeti-állami keretekben. De a mostaniak? Közép-Európa természettel szembeni rablógazdálkodása északon, a skandináv államokban hoz savas esőket. A Kárpátokban eredő folyókat színesre mérgezik nemzeti-állami tervgazdaságok, és a medencében élő másik állam – Magyarország – vizeit teszik tönkre. Egyetlen „nyersanyagkincset” ezen állami közösségnek! A nemzeti adminisztrációk méregdrágán fenntartott külképviseletei, apparátusai semmitérőeknek bizonyulnak korunk talán legfontosabb kérdésében. Szomszédos ország állampolgára örökölt nálunk, tökéletes jogrendszer bírálta el. De semmi sem védi a kontinentális-regionális pusztításokat életkörülményeinkben. Megbuktak kormány- és államfők lehallgatási, pártpolitikai botrányok miatt, vagy mert a pártok adminisztrációjának örökölt lépésrendjéhez nem igazodtak. Politikai vezető testületek centre kiszámolt áremelkedési indexszel napokig foglalkoztak, de átsiklottak a nemzet nyersanyagkincset romboló erőműrendszerek tervei felett néhány perces tárgyalással. – Mi a megoldás? Ez már nem a történész dolga? A pártrendszerekbe beépülnek a pártadminisztráció szempontjai mellé a természetvédelemé (skandináv államok, NSZK, Ausztria)? Vagy külön politikai párt alakuljon e célra (zöldek, NSZK)? Vagy pedig: mint a Szovjetunió jelenkor-története mutatja – a gorbacsovi reform 1985–86-ban –: az erős, hagyományosan centralizált állami erőszakszervezet valóban érvényre tudja-e juttatni a környezetvédelem szempontjait? Rábírható-e állami erőszak alkalmazása nélkül az ipari-katonai apparátus önmege bővített újratermelésének feladására? Reform, politikai forradalom „felülről”?

III. A „reform felülről” akadályairól

De vajon lehetséges-e a történelemben a reform felülről? Akadályok Nyugaton, Keleten egyaránt.

műszaki képzésben is – követelik a helyet az ökológiai problémáknak a leendő mérnököknek is világosan meg kell érteniük, hogy a műszaki berendezések tervezésekor a lehetséges ökológiai következményeket is figyelembe kell venni.” A környezetszennyezés és -tönkretétel „nemzeti ügyből” globális problémává szélesedik. (A csernobili katasztrófa előtt vagyunk egy hónappal.) „Pártunk és kormányunk ésszerű politikája – írják – remélhetően az atomfegyverek megsemmisítéséhez fog vezetni.” „De közvetlen ezután következnek azok az ökológiai hibák, amelyeket, bármilyen különösen hangzik, a tudományos-technikai fejlődés váltott ki.” A leglátványosabb hiba: a gondatlanság, amikor beavatkoztunk a természet vízháztartásába. A vád az előző évtizedek politikájával szemben: az hátráltatta a figyelemfelhívó munkák megjelentetését a nyilvánosságot.

És a Lityeraturnejaja Gazeta április 30-án ugyanebben a szellemben, ugyanezekről a vitakérdésekről szólaltatja meg a spanyol környezetvédő író, M. Delibest és a szovjet Zaligint. A riport „utóirata” most már nemcsak az eddigi kormánypolitikát, miniszteriumi szerveket, vállalatvezetéseket kritizálja, hanem kifogásolja azt a döntő pozíciót is, amelyet a műszaki értelmiség e kérdések eldöntésében megkapott. „Az olyan válasz, hogy »foglal kozzon mindenki a maga dolgával, én gátakat tervezek, ön regényeket ír« – nem meggyőző a társadalom számára” – mondja az újságíró. kommentárja. „Nem, nem és nem. A természet a mi otthonunk. Az, hogy mi és hogyan történik benne, a mi egyetlen

otthonunkban, mindenkit érint. Jelenleg pedig különösen érinti a humán, tudományok művelőit. Az olyan technika, amelyet önmagára, valamint a közigazgatási hatóságokra bízta, máris olyan veszteségeket okozott a természetnek, amelyet nem lehet megmagyarázni.” „Hogy a technikát nem lehet tovább egyedül hagyni a természettel, hogy megessi a fene az egészet, ha nem avatkoznak bele a humán tudomány művelői, ha a művészet és az irodalom távol tartja magát. Ha az egész társadalom nem hallatja a szavát.”

*

Eddig a történelem: a múlt év első felében lezárult az ökológiai vita első szakasza. A győztesek a természetvédők, akik a „radikális reform”, a „gyorsítás”, az „átépítés” nagy politikai programjának oldalvívén eveztek. Ez a győzelem egyelőre a sajtóvitában, az elmúlt 50 esztendő történelmének felülvizsgálatában és néhány látványos akció sikerében (a folyók átírányítási tervének elvetésében, a bajkái cellulózmű leállításában) mutatkozik meg.

De hogy mit képes, mint másik utat, a természet gigantománias legyőzése helyett a természettel való békés együttélés terén az új politika elérni, hogy többtermelés, életszínvonal, technikai korszerűsítés hogyan fér össze a természet- és környezetvédelem humanista programjával – az már a jelen vitakérdése. Még nem történelem.

GLATZ FERENC

Első számú szabály önmagában a nemzeti-állami adminisztráció. (Lásd előbb.) Különállásukat határokon belül bármíttevéüket természettel, emberi kisebbségekkel szemben – mulatságos módon történelmi „szent jog”-ként nézi a nemzetközi jog. Nincs „beavatkozás”!

Második számú akadály: a térségünkben új kultusza a műszaki-technikai-közzgazdász „technokrata” szempontoknak. Nyugat-Európában túl vagyunk e kultuszon. A 19. század a *humán értelmiséget* (irodalmár, történész, jogász, filozófus) tartotta a „fejlődés zászlóvivőinek”, akik az általános műveltséget, az állam adott területének igazgatási birtokbavételét, a politikai kultúrának, többpártrendszernek, választásoknak üzemét működtették. A 20. század második felében a többtermelést, fejlettebb technológiát mindenek elé helyezte *műszaki-technikai értelmiség* veszi át az új zászlóvivő „szerepét”. Különös jelentőséget kap ezen réteg azáltal, hogy *látszólag független* a pártpolitikai szférától, magát társadalmi érdekek képviselőjének tünteti fel, és ezáltal paradox módon alkalmas is arra, hogy minden politikai manipulációknak (lásd fasiszta diktatúrák) alapanyaga és eszköze legyen. A modern technikai struktúrát természetét tanulmányozó első nagy generáció – még gondolkodók, nem műszaki apparátus-emberek – 1930-tól figyelt ezekre a veszélyekre. A kibernetika megteremtője, Norbert Wiener, aki először figyelt fel az állami közösség irányításában a technikai és műszaki szféra mindent kézbevevő szerepére, már 1948-ban figyelmeztetett: az állami irányítást mind jobban befolyásoló technikusok, kibernetikusok egészítsék ki személyzetüket minden döntésükkor „néhány komoly antropológussal és talán egy filozófussal is, aki érdeklődik a világ dolgai iránt”.

Az 1930–1980 közötti periódusban a nemzeti-állami adminisztrációkkal összefonódott ipari-technikai apparátus megfelekezni látszott arról a követelményről: *a technikának* – és így a modern ipari államnak is – elsősorban *társadalomban kell gondolkodni*. A milliónyira

növekedett, részfeladatokkal foglalkozó műszaki tisztviselői kar – immáron autonóm társadalmi réteg – a társadalom érdekei közül csak egyet tart szem előtt, a technikai-ipari eszközökkel való ellátottságot, a „gazdagodás” egyoldalú értelmezését.

A harmadik, a legnagyobb akadály a „reform, forradalom felülről” programja előtt a társadalom konzerválódott *mindentennapi szokásrendszere*. A Rajna partján ülve, helyi korosztálytársakkal folyt vitákról kelt feljegyzések 1972-ből: „Vajon kitermelte-e a társadalom a napi szokásokat, életformákat, amelyekkel használni tudjuk az új típusú technikát? Hiszen senki sem akar a barlanglakások szintjére visszailleszteni, feladni az erőművek biztosította energiára épülő technikai kultúráját.” ... „Eszünkbe sem jut: a naponta feleslegesen elfolytatott több száz liter forróvizet valahol környezetkímélő erőművekben állították elő.” ... „Más típusú társadalmat kíván a környezet napi szinten történő megóvása. Fegyelmezett, toleráns, környezetre-egymásra figyelmes embereket.” ... „Más típusú köznapi intézményrendszert, az anyagi érdekeltségben, ha kell, a büntetésben, kíván az új, napi környezetpusztítás.” ... „Mint ahogy a történelmi gondolkodásban is új generációkat kíván az új értékrendszer: akik államok politikájának értékelésekor nem elsősorban a nagy nemzeti-olimpiai sikereket helyezik a mérlegre, hanem egészség- és környezetvédelmémet, szembeállítva ezt kétütemű motorjaik embert pusztító mérgezésével, a folyókat sárgára festő rabló-gazdálkodásukkal.” ...

IV. Az új történetírásról

Vesszőparipánk, mint mondtuk: „a jelenben végbemenő változások irányítják a figyelmet a múltban eddig mellékesnek tartott tényezőkre.” De vajon figyel-e korunk történettudománya az új szempontokra? A modern történettudomány szülője a 19. század. A nemzeti-állami keretek eszmei összetartó erőinek legfontosabbika az azonos nyelv kultusza és a nemzeti közösség hagyományanyagának ápo-

lását intézményesen biztosító *történettudomány*. Természetes: e korszak történése az emberiség fejlődésében a csúcspontnak a nemzeti, állami intézményrendszerek bemutatásában a nemzetek (népek) és *politikai intézményrendszerek, állami összeütközéseik* kerültek a középpontba.

A 20. század – az ipari termelés tömegességével, a kulturális, politizálási intézmények kiterjesztésével az egész társadalomra – felfedezte a tömegességet. A *történetírás* szenvedéllyel kezdte vizsgálni mind a társadalmak, mind a kultúrák fejlődésében a *tömegek és általában a szocialitás szerepét*. A hagyományos – a nemzeti-állami szempontok és az ahhoz kapcsolódó politikai intézmények szerepét központba emelő – történetiszemlélet és a tanszékek, intézmények tudományos apparátusa lassan mozdult. Csak az 1960–70-es évek hozták az áttörést a világ történetírásában ezen *társadalom- és művelődéstörténet* javára.

És ma? Épphogy áttört a politikai történetírás szemben a társadalom- és kultúrtörténet, az utóbbi ötven év ipari-technikai fejlődése már egy újabb tényezőre irányítja a történetírás figyelmét: a biológiai halál veszélyére, az *ember és környezet együttélésének* több évezredes kérdésére. Az adott társadalmakban miként valósul meg ember és természet összhangja? – Témakörök: szaporodás, gyermeknevelés módja, a napi létfenntartási körülmények (szexualitás, háztartás, öltözködés stb.), szokásrendszerek – melyekre az „emelkedett” értelmiség igyekszik nem sokat figyelni – kihatása a napi környezetkultúrára; a technika és a technikai kultúra beépülése a napi életbe – melyre az „ügetlen filozóf” történet-hivatalknok értelmiségi gondolni sem mer –, ezek embert, környezetet alakító (romboló?) hatása... Szaporítható témák.

A politika- és államtörténet, a társadalomtörténet után a következő évtizedek történetírásában helyet követel magának a *biotörténelem*.

G. F.